

Наталія ДЯДЮХ-БОГАТЬКО

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ЗБОЯРСТВА: МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ПАРАЛЕЛІ

Мистецтво декорування зброї є складовою частиною українського декоративно-прикладного мистецтва. Досліджено історичні та культурні аспекти її декорування. Розглянуто художні особливості декорування.

Ключові слова: зброя, мистецтво, декорування, художні особливості, орнамент, форма.

© Н. ДЯДЮХ-БОГАТЬКО, 2013

Коли людина вперше взяла в руки палку чи камінь, щоб ними відлякувати звіра чи нападати на нього, ми можемо припустити, що та палка чи камінь є першими праобразами зброї. Надалі вдосконалюються все нові й нові конструктивні системи, різноманітні механізми вже залежать від функції зброї: захисту чи нападу, мисливської чи військової. В українській зброї тісно переплелися ці функції: бойова зброя виступає і як мисливська, і як спортивна, нагородна зброя — як декоративна (для оформлення інтер'єрів) та як національна (як атрибут національного костюма). Зрештою, часто українська зброя зберігає всі риси етнографічної зброї, що виконується в традиційній для певного регіону манері, не є одиницею серійного виробництва, й при цьому є багатофункціональною, бо поєднує в собі якості бойової, мисливської, інтер'єрної зброї, елемента національного костюма, додаткового предмета у танцях, а також часом використовується в побуті не властивим для зброї чином (топірець, шабля).

Щодо холодної зброї, то історія гуцульської бартки сягає своїм корінням кам'яних сокир України III тис. до н. е. Кам'яні та кістяні молоти і сокири побутували в Україні у V—III тис. до н. е. Особливістю кам'яної зброї була її висока універсальність, простота і висока чіткість принципів побудови і форми. Металеві сокири (бронзові) з'явилися в Україні десь у IV—III тис. до н. е. Головною відмінністю від попередніх видів було полегшення і загострення леза сокири.

За більш, ніж п'ятитисячолітній вік, бартка практично не змінилась. В наш час бойова гуцульська зброя майже не відома широкому загалу, оскільки вона дещо відрізняється від звичайного гуцульського топирця. Але в XVII—XVIII ст. це була основна зброя карпатських опришків і особисто Олекси Довбуша.

В Україні бартка і пов'язані з нею містичні уявлення шанувались навіть тоді, коли язичницькі культури були вже в далекому минулому. Так, селяни бойківського підгір'я ще на поч. XX ст. вірили в чудодійну силу сокири. Кам'яні молото-сокири (з неолітичної епохи), які мали посередині дірку для насадження на дерев'яне дrevко, обожнювали. Таким сокирам, випадково виораним на місці стародавніх поселень, приписувалися особливі магічні якості: рятувати від блискавок, хвороб; сприяти родючості; оберігати від всіляких нещасть. Ті ж самі тенденції датуються ще ранішим періодом: один із священників у XVIII ст. писав, що селяни за допомогою кам'яної сокири «недуги та огнені хвороби лікують... і бісів виганяють і знамення творять» [2, с. 16].

Іл. 1. Фрагмент меча з наконечником від піхов. Залізо, срібло, позолота. Литво, кування, таушування. Десятинна церква, м. Київ. 1093 р. (Знайшов М. Каргер у 1939 р.). НМІУ, вітрина № 1700-11316158. ФА

Архаїчне язичницьке ставлення до сокири збереглось до поч. ХХ ст. у сусідньому до Гуцульщини районі Карпат — Бойківщині. Зафіксував його І. Франко у своїй розвідці «Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне уживання». Дослідник пише, що в 1910 р. один селянин передав йому «...камінну сокиру... Сокиру знайшов ще дід того селянина, дав посвятити, після чого вживали ту сокиру, вірячи в її магічну силу, у випадках болю горла, вливаючи холодну воду до уст крізь дірку, проверчену у камені» [2, с. 16—17]. Далі І. Франко згадує, що ще в часи його дитинства до його хати хтось приніс круглий чорний камінець з круглою діркою всередині, власне тому, що в нього боліло горло. Подібні звичаї побутували навіть в 30-х рр. ХХ століття. В. Кобільник писав: «Часто селяни знаходять в потічку камінчики з діркою, які походять з неолітичної доби». Народ пояснював ці дірки тим, що їх свердлить веселка і п'є через них воду. Такі камені помагали від недуг» [2, с. 16—17].

Відколи саме почала приділятися увага естетиці предметів зброярства і відколи релігійно-обрядові символи набувають виключно декоративного значення, говорити можемо дуже відносно.

Найдавніші згадки про декоровану зброю на території Гуцульщини ми черпаємо з археологічних джерел епохи бронзи. Зокрема, на Закарпатті, на території Оттоманської імперії (XIV—VII ст. до н. е.) та станівської культури (XIV—XII ст. до н. е.) серед численних артефактів уже є мечі, ножі, булави, що свідчить як про розвиток військової справи, так і про певні традиції виробництва. Високохудожня орнаментика і коштовне оздоблення окремих видів зброї вказують на високий рівень художньої майстерності та смаку [1, с. 33—44].

Про традиції зброярства у киммерійців, скіфів та сарматів дослідники вже можуть судити із краще збережених предметів. Майстри киммерійської доби могли розрізняти види сталі й ступінь нагрівання металу за кольором гартування й іскри, знали принципи

цементування металу та ковальського зварювання. В одному з поховань киммерійського вождя поруч з ним лежав залізний кинджал у піхвах, оздоблений тонким візерунком по золотій пластині [4, с. 45].

Мистецтво ювелірної справи у скіфів було на вищому щаблі розвитку. Свідченням цього є знаменитий тваринний стиль: ужиткові предмети, в тому числі й зброя, оздоблювались зображеннями тварин. Майстри трактували їх специфічно, підкреслюючи лише ті частини тулуба, що символізували силу й спритність [10, с. 42]. Те, що навіть осілі скіфи мали не лише наступальну зброю, а й захисний обладунок, нещодавно довели київські науковці на прикладі відреставрованих рештків зброї [12, с. 138—149].

Велику майстерність демонструють нам зброярі та ковалі античних міст Північного Причорномор'я. Навіть з предметів невійськового призначення, зокрема з сюжетними сценами електової вази з кургану Куль-Оба, золотого гребеня з кургану Солоха та ін., ми можемо робити певні висновки про вигляд скіфської зброї та її декорування. Багато коштовної зброї було знайдено в курганах Солоха, Чортотлик, Куль-Оба. Декорували сріблом та золотом сагайдаки, руків'я мечів, кинджалів, піхви, руків'я нагайки, оправу точильного каменю та ін. [14, с. 72—76].

Приклад декорованої зброї з пшеворської культури (II ст. до н. е. — I ст. н. е.) було знайдено в с. Гринів (поблизу Львова), а саме меч у позолочених піхвах. Карбований орнамент складався з декількох сцен, де нарівні із зооморфними, вже виступають й антропоморфні міфологічні герої [4, с. 59].

Зброя й кінське спорядження є неодмінною належністю сарматських чоловічих поховань. Свої виробы — кинджали, стріли, списи, мечі, вони прикрашали в поліхромному стилі вставками з напівкоштовного каміння або кольоровою емаллю. Особливістю обладунка сарматських воїнів було застосування другого пояса — портупейного, для носіння меча. Пояси, піхви, руків'я оздоблювали золотими наконечниками,

Іл. 2. Фрагмент меча. Залізо, срібло, позолота. Литво, кування, таушування. Київ. X—XIII ст. НМІУ, вітрина № 1698-11316158. ФА

пряжками, пластинками [3, с. 76]. Сам перелік декорованої зброї свідчить про добре налагоджений процес виробництва та про навички мистецьких прийомів.

Своєрідних рис набули предмети ужиткового, насамперед ювелірного ремесла готів [10, с. 80]. Зброя, що належить до готського стилю, виготовлялася із срібла й золота і декорувалася подібно до сарматської традиції. Свою обізнаність як з давнішими, так і з сучасними їм засобами оздоблення готські майстри розвинули у різноманітні інкрустації: довільній та перегородчастій. Іншим варіантом є «геометричний стиль», прикладом якого може бути декорований меч, що зберігається в Ермітажі Санкт-Петербурга [10, с. 85]. Не забувають готські майстри і звіриний стиль [10, с. 82—83].

Життя давніх слов'ян у III—V ст. трактується на певному примітивному рівні. У похованнях цілком відсутня зброя. Змінюється і характер ремісництва: занепадають гончарні майстерні, припиняють діяльність великі металургійні центри, а натомість виникають невеликі тимчасові поселення металургів із кількома горнами. У цей час в Європі уже зафіксовано перше використання пороху. Є дві версії щодо привезення пороху в Європу. Перша, що він потрапляє з маврами до Іспанії, інша ж, що з греками до Константинополя [11, с. 94].

Після «великого переселення народів», починаючи з VI—VII ст., в Україні спостерігається деяке піднесення ремесла. В цей час металургія відокремлюється від ковальства, розпочинається торгівля напівфабрикатами. У пам'ятках VIII—X ст. знаходимо складні за конструкцією вироби зі сталі. Нова технологія сприяла поглибленню спеціалізації майстрів, диференціації всієї залізообробної справи, підвищенню її продуктивності.

Візантіїці в боротьбі з давньоруськими князями вживали «ясного вогню» й уміли на відстані підпалювати кораблі на морі. «Живий вогонь» знали і степовики, особливо татари поширювали ним переполах серед військ християн. Але як виглядало приладдя, яким кидали той «вогонь», про це нічого певного не знаємо. Деякі дослідники думають, що це не була ще справжня вогнепальна зброя, скоріше бомби, що їх звичайними «метавками» кидали на ворога [8, с. 147].

Про високу майстерність давньоруських митців з художньої обробки металу засвідчують вже й іноземні мандрівні письменники, котрі відзначають, що Русь — це країна, де відкриті секрети «...мистецтва емалі й різноманітності черні» [4, с. 146]. Та, за В. Гончаровим, «...ужиткове мистецтво стародавньої Русі не могло б досягти такого високого художнього рівня, якби воно розвивалося лише на місцевій основі, ізольовано від інших країн і народів. Заслуга руських майстрів у тому й полягала, що вони вміли не тільки наслідувати й розвивати мистецькі досягнення своїх співвітчизників, а й творчо засвоювати кращі здобутки світового мистецтва» [10, с. 358].

Підтвердженням сказаного є фрагмент наконечника залізного меча у срібних позолочених піхвах, який знайшов у Києві М. Каргера у 1939 році. Залишок меча з наконечником від піхов було знайдено при розкопках в Десятинній церкві, ймовірно у похованні князя Ростислава Мстиславовича — 1093 рік (Іл. 1). Наконечник завершується мисом з округлим гудзичком та рослинним завитком, що були відлиті у фігурну форму та потім додатково підкреслені інкрустацією (таушовані) певними елементами рисунка золотом. Від мисика до навершя розходиться гравірований позолочений стилізований рослинний орнамент, що поступово пропадає. Весь орнамент є стилізовано-рослинним, але при витриманому стилевому рішенні збережений фрагмент демонструє нам велику динаміку у композиційному використанні:

Іл. 3. Меч «Коваль-Людота». Залізо, бронза. Литво, кування. Полтавщина. XI ст. НМІУ // Національний музей історії України. Фотоальбом. — К. : Емма, 2001. — С. 36

ритм дрібних вигравіруваних мотивів чергується з масивною відлитотою фактурою, та ще раз нагадує нам про чудове володіння металообробними техніками майстрами України-Русі ще на поч. XI століття.

Осередками зброярства були ремісничі майстерні, котрі, як правило, розташовувались в усіх без винятку давньоруських містах [4, с. 210]. В НМІУ у вітрині № 1704—11316158 виставлені давньоруські мечі, які можна назвати бойовими чи чорновими. На них відсутній декор, проте їх цінність для нас є у вивченні зміни пропорцій, конструкцій та розмірів. У п'яти ніби схожих за загальними пропорціями мечами ми бачимо зовсім різні форми голівки руків'я: перше — округле приплюснуте, друге — півкругле, третє — об'ємне квітково-подібне з декорованими поясками, четверте та п'яте — ромбовидні, проте з різними пропорціями.

При виготовленні зброї у містах задовольнялись як смаки простолюдина, так і представника вишуканого князівського середовища. Зброю та військове спорядження оздоблювали карбуванням, литтям, інкрустацією, позолотою, черню. Золотом та сріблом декорували руків'я мечів, щити, шоломи, парадні сокири, булави. Та, на жаль, при поховальному обряді зброя покійного воїна разом із ним спалювалась. Тому вона була відразу пошкоджена й не дійшла до нас у всій своїй пишноті на відміну від інших ритуальних речей. Їх разом із залишками обпаленої зброї клали у напівзасипаний могильник, який після поминок досипався повністю. Яскравим прикладом такого поховання є Чорна Могила та речі з неї: зброя, шоломи, кольчуги і відомі турячі роги [14, с. 128—131].

Проаналізуємо залишок меча — збережений клинок разом з руків'ям (НМІУ, вітрина № 1698—11316158). Втрачений елемент обхвату на руків'ї, ймовірно, був дерев'яним. На фрагменті руків'я бачимо декоративний орнамент, що нагадує квітку з чотирьох заглибин-пелюсток на фоні діагонально набитого золотого дроту, що створюють рівномірну сітку (Іл. 2). Аналогічно декорована хрестовина руків'я.

У краще збережених фрагментах видно залишки таушованого золотого дроту, що ніби зв'язує комірки сітки між собою, які ймовірно були й чимось інкрустовані. Зі збереженого декору можемо зробити висновок, що меч належав до парадно-урочистої зброї, комусь із княжої дружини.

Надзвичайно цінним артефактом в історії українського мистецтва є меч з написом «Коваль — Людота» XI ст. з Полтавщини (Іл. 3). Сам напис на клинку меча прочитується дуже важко з вітрини НМІУ. Ймовірно, що він відкривається науковцям при ближчому дослідженні. Варто також сказати про те, що слова «КОВАЛЬ» і «ЛЮДОТА» вибиті з різних боків клинка, починаючи на відстані 10 см від ефесу. Причому загальна довжина меча могла сягати 110—120 см. Поруч на тій же вітрині НМІУ є фрагмент меча з написом «СЛАВ...» (Київська обл., XI ст.) та з нечітким фрагментом напису на звороті. Ці мечі є першою українською зброєю з підписами кирилицею, що дає підставу вважати їх одними з перших при вивченні історії декору українського зброярства.

Ефес меча «Коваль — Людота» (як умовно його називають науковці) надзвичайно добре збережений, відлитий у бронзі та складається з трьох частин: хрестовини, обхвату та голівки, що разом становлять одну спільну декоративну композицію (Іл. 4). Хрестовина та голівка ефесу виконані за мотивами древньослов'янського орнаменту, подібного до того, що є у Софії Київській на кам'яних плитах підлоги. На верхів'ї голівки видніється стилізований міфічний звір, вплетений в загальну композицію, ймовірно, що він був тотемом роду, якому належав меч. Обхват ефесу має більш плоске ритмічне рослинне плетиво. Загалом твір демонструє надзвичайно високий рівень відчуття як матеріалу та модних тенденцій того часу, що ставить його автора, коваля Людоту, у число знаменитих постатей історії мистецтва України.

У НМІУ виставлено руків'я меча та наконечник піхов, що датують X—XIII ст. (вітрина № 1682—11316158). Цей фрагмент меча демонструє нам вже

Іл. 4. Фрагмент меча «Коваль-Людота». Залізо, бронза. Литво, кування. Полтавщина. XI ст. НМІУ. ФА

новий етап виконання, а саме коли на кований шпиль — завершення клинка, монтуються окремі елементи руків'я (ефесу) (Іл. 5). Обхват руків'я відлитий із бронзи, пустотілий, декорований лускоподібним мотивом. Хрестовина ефесу має в'язеподібний орнамент, що утворює ритмічно закручені петелі. Всі декоративні елементи підкреслені технікою вороніння (чернь). Наверх піхов, що розміщене поруч на вітрині, орнаментоване також черню. Воно знаходить на клинок меча акантоподібними квітами відлитими в об'ємну форму. Проте рисунок значно масивніший, ніж у попередньому зразку — одна і та ж техніка вороніння, та за різним композиційним вирішенням рисунка та його попорцій чітко видно руку різних майстрів.

Про спорядження галицького війська маємо багато літописних згадок, зокрема, про дружинників Данила Романовича: «Щити їх були, мов зоря; шоломи, мов сонце, що сходить». Галицько-волинський літопис описує самого князя Данила: «Кінь під ним був на диво, сідло з паленого золота, стріли і шаблі оздоблені золотом й іншими гідними подиву прикрасами», в іншому місці читаємо: «... І сяйво велике йшло від його полків, від блиску зброї» [13, с. 73]. Залишки ремісничих майстерень, незакінчені виробы, заготовки, які були знайдені в них, літописні порівняння, поодинокі музейні експонати свідчать про

велич і розкіш князівської зброї, про певні навчальні процеси при її виготовленні.

Галицькі майстри перейняли традиції руського зброярства. Галицька зброя високо цінувалась у всій Русі [13, с. 73]. Відтоді й зародились традиції галицьких ремісничих цехів зі зброярства у XIV—XVI століттях.

До західноукраїнських земель через Польщу з Німеччини перейшла й нова — вогнепальна зброя. Більшість джерел свідчать, що вона була сконструйована в Європі не пізніше першої чверті XIV століття. Її виникнення й розвиток викликали цілковитий переворот у військовій справі. Спочатку вогнепальну зброю репрезентували лише гармати, що були дуже короткі (до 1 м), але мали широке дуло, і лише пізніше виявилось, що більша користь від гармат довших, але з вузьким дулом.

У Львові перші гармати з'явилися у 1394 році. А саме, з наказу польського короля Ягайла, пушкар (гармаш) Збожек привіз до міста кілька гармат і навіть шість бочок пороху. Як виглядали ті гармати — про це детальніше не знаємо. Пізніше у Львові згадують такі самі гармати, які відливались на заході, а саме: бомбарди, гуниці, тарасниці і шротівниці. Місто постійно утримувало пушкарів (гармашів), що наглядали за оборонними засобами, робили порох, ремонтували гармати тощо. У 1468 р. заснували у Львові міську людвисарню, тобто ливарню пушок, що постачала свої виробы для міста й різних замків [9, с. 148]. В сер. XIV ст. з'явилися перші рушниці, які відрізнялись від гармат лише меншими розмірами та вагою.

Рушниці стають переможною силою піхоти на зміну кінноті. Коли влучення з усіх інших видів зброї залежало від людської сили, витривалості та довгих тренувань, то ефективність «вогняного бою» не вимагала від стрільця великих фізичних зусиль, крім найнеобхідніших практичних навичок. Проте виготовлення зброї вимагало цілого ряду досить налагоджених виробництв. Передусім потрібно було створити модель, яку виготовляли висококваліфіковані спеціалісти. На цьому етапі залучались також малярі та різьбярі, стараннями яких рушниця набувала мистецької вартості. Вливання металу відбувалось при обов'язковому дотриманні технології, відхилення загрожувало крихкістю відливу. Після охолодження та очищення відливу поверхню шліфували, наносили орнаменти, герби та написи [16, с. 52].

Географічні відкриття кін. XV — поч. XVII ст., загарбання колоній в Америці, Азії й Африці привели до величезного припливу золота та цінних товарів у Європу. У свою чергу, європейська продукція одержала нові ринки збуту. Купці та ремісники швидко збагачувались. З'являється можливість розширення виробництва зброї. У зброярстві виникали нові великі підприємства з розподілом ручної праці, де працювали вузькі спеціалісти виключно з клинками або мечами, прикладами або ж стволами.

Протягом півтора століть рушниці пройшли початкові стадії вдосконалення, поступово набуваючи необхідної для пострілів форми ложі. Найдавніша форма такої зброї — короткий ствол, бронзовий або залізний, із заглибиною під порох. Приклад був спочатку металевий, лише пізніше він стає дерев'яним, бо металевий занадто розігрівався. Саме ж ців'я трохи загинали або робили його з двох частин [8, с. 152].

В Україні першою назвою ручної вогнепальної зброї була пищаль. Вперше згадують пищалі 1471 року. В замку у Вінниці було дві пищалі, так само в замку в Чуднові [8, с. 152]. Пищалі були двох типів: ручні й гаківниці. Ручні пищалі отримали назву рушниці, бо легші, їх можна було тримати в руках, стріляючи. Гаківниці важили більше (до 10 кг) та їх треба було на щось сперти; в основному з них стріляли тільки з мурів. Щоб захистити від удару плече (віддачі, яка виникала при пострілі), під дулом, недалеко від верхнього кінця, чіпляли гак, яким зброєю кріпили за мур, звідси і назва гаківниці. Дуже часто гаківниці лежали в окремих ложах, як і гармати. На поч. XVI ст. зустрічаємо ще окремий вид гаківниць, так звані кози, більшого розміру, щось середнє між рушницею й гарматою.

На поч. XV ст. до рушниці був прилаштований механізм для запалювання заряду — гнотовий замок. Цей гнотовий замок прийшов на заміну початковому способу підпалювання заряду, затиснутим у руді тліючим прутком чи гнотом. Цей простий і дешевий пристрій, що проіснував у Європі до кін. XVII ст., дав змогу вести більш прицільну стрільбу та значно підвищити ефективність ручної вогнепальної зброї — автоматично вистрілювати. Зброя з таким пристроєм мала назву «аркебуза» (італійська назва). На Україні вона з'явилася в сер. XVI ст. і мала також назву «гаркебуз». Поступово впроваджується зброя з гнотовими замками для озброєння армії, про що свідчать збережені інвентарі замків в Поморянах, Глинній, Сасо-

Іл. 5. Фрагмент меча та наконечник від піхов. Залізо, бронза. Литво, кування, чернь. Київ. X—XIII ст. НМІУ, вітрина № 1682-11316158. ФА

ві, Котлові та багатьох інших замках на заході України [16, с. 94]. Переозброювалась у новий вид зброї міська міліція. Аркебузами були й озброєні українські «реєстрові» козаки і, значною мірою, запорізькі.

Вдосконалені аркебузи сприяли виникненню наприкінці першої чверті XVI ст. в Іспанії крупнокаліберної довгоствольної зброї — мушкета. Він мав велику пробивну силу і далекобійність. Свинцева куля важила до 50 г і пробивала обладунки воїнів на відстані до 200 м, а діючий вогонь можна було вести до 250 м. Оскільки вага мушкета 6—8 кг, стріляли з нього з вилоподібною підставкою — січкою. Мушкети з гнотовим замком скоро увійшли до озброєння піхоти. Натомість аркебуз не скоро поступилась в бойових діях мушкету і ще довгий час існував поряд із ним. Ще у XVII ст. мушкетери були озброєні гладкоствольними гнотовими мушкетами, як найбільш простими й дешевими.

Велике значення мали сконструйовані в XV ст. колісцеві замки. Уперше два типи колісцевого замка запропонував у 80-х рр. XV ст. великий художник і вчений епохи Відродження Леонардо да Вінчі, але ні один із запропонованих ним типів не дістав широкого застосування. Разом з тим принципи конструкції іншого типу замка були в подальшому використані й вдосконалені європейськими зброярами. Ці досить складні механізми автоматично висікали необхідну для

запалення заряду іскру підчас тертя курка з піриту в забулене стальне коліщатко-кресало, яке оберталося з великою швидкістю. Коліщатко приводилося у рух бойовою пружиною, яку заводили попередньо ключем. Для того, щоб зробити постріл, потрібно було спочатку через дуло висипати в ствол основний заряд пороху і затопити кулю (невелике ядро), потім насипати на полицку затравочний порох, опустити рукою на полицку курок із закріпленим у ньому кременем, і тільки після того натиснути на спусковий гачок.

Коліщевий замок, що вживався в Україні здебільшого на мисливських рушницях, мав великі переваги над гнотовим, бо діяв у будь-яку погоду, був більш надійним. Але через коштовність і швидке забруднення механізму пороховою кіптявою та складність чищення й ремонту він переважно застосовується в аркебузах легкої кінноти, кавалерійських пістолях і мисливських рушницях. Незважаючи на те, що різні стволи були винайдені вже у пер. пол. XVI ст., лише невелика частина європейських армій озброювалась аркебузами із дорогими і коштовними коліщевими замками складного пристрою. Серед гуцульської зброї цей тип замків ми ще не зустрічаємо.

В Україні обидва типи замків були привізними. Іноді виготовляли зброю одночасно з двома замками — гнотовим та коліщевим. Коли у XIV—XVI ст. майстер брався за виготовлення вогнепальної зброї, то такі високотехнологічні деталі, як замок та дуло він намагався купити окремо (що було цілком можливим) або ж взяти з трофейних зразків. Та зброя з коліщевими замками не прижилася в Україні, на відміну від попереднього типу, що існував аж до середини XIX століття.

Про високу майстерність українських зброярів зазначеного періоду свідчить те, що часто власники дорогих рушниць вже у XVII—XVIII ст. замовляли лише заміну замка на новіший, не змінюючи при цьому самої оздобы зброї. Старі замки поступово витіснялися більш зручними у користуванні та простішими у конструкції кремінно-ударними замками різноманітних конструкцій. Вони висікали іскру при ударі кременю, який затискався губками, у стальну пластину — кресало. За В. Шухевичем, гуцульська назва «кріс» походить, від «кресати вогонь», або ж кременеву рушницю ще називали «пушка кременева». «...Усі давніші пушки роблені були на замок кремневий, відси і назва такої пушки — кріс (кріси,

від кресати вогонь), або пушка кременева від кременя, який креше вогонь...» [15, с. 257].

В Україні з вогнепальної зброї використовували півгаки, карабіни, бандолети, яничарки, самопали і згадувані вже пищалі. Півгаки — коротка легка рушниця з гнотовим, згодом коліщевим замком. Карабін — коротка рушниця з коліщевим або кремінним замком нідерландського типу. Назва карабін походить від арабського «караб» — легка вогнепальна зброя. Бандолет — той же карабін, але прикріплений гаком до пояса (бандолети) вершника. Яничарка — турецька рушниця з гнотовим або кремінним азійським замком. Пищаль — загальна назва рушниць, що не означає певного типу. Так само, як і самопал — називали всяку рушницю, крім мушкета і карабіна. В науковій літературі всі ці назви часто об'єднують у поняття рушниця, а в музейних колекціях вони мають не чітко атрибутовані, як за назвою, так і за хронологічними та територіальними межами. Проте їх сучасник Климентій Зиновій говорить, що «зряци на них вельми ся удивляють» [7, с. 80].

Про високу ювелірну майстерність зброярів XVII ст. свідчать роботи львівських вірмен-ремісників. Серед українських і польських міст, Львів найбільше славився мистецькою і коштовною оправою до шабел, багатим оздобленням жезлів, майстерним виготовленням щитів, колчанів та порохівниць в золоті та сріблі [17, с. 4]. Історичний факт, що польський король Ян III Собеський був незадоволений руків'ям шаблі роботи флорентійського майстра «ні з роботи, ні з самоцвітів» і замовив виправити її львівському золотареві вірменину Бедросу Мардерисовичу, «щоб із збереженням деяких флорентійських орнаментів, додати золоту дугу оздоблену діамантами» [17, с. 6].

Не дивлячись на те, що надзвичайна частина дорогоцінної української зброї втрачена назавжди, її є достатньо, щоб зібрати багатий історичний та мистецтвознавчий матеріал, і ми маємо можливість оцінити її високу мистецьку вартість її сильну народну і традиційну оригінальність. Як зазначає відомий львівський мистецтвознавець В. Лозинський: «мистецтво зброярства часом важко порівнювати з образотворчим живописом чи скульптурою, проте воно гармонізує з архітектурними стилями, воно переповнене витонченістю, талантом, смаком та привабливістю» [17, с. 7].

Отже, розвиток української зброї сягає своїм корінням кам'яних сокир III тис. до н. е. На території Укра-

їни використання декорованої зброї простежується від епохи бронзи, з часу використання її для магічно-обрядових церемоній. До таких творів ставились з особливою пошаною, їх передавали у спадок. З періоду Київської Русі збережено чимало фрагментів орнаментованої зброї, яку можна розподілити на бойову (чорнову) та художню (парадну). Застосовували декорування сріблом, золотом, оздоблювали карбуванням, литтям, інкрустацією. Осередками її виробництва були ремісничі майстерні міст. Проте спалювання зброї під час поховального обряду загиблого воїна завдала їй значної шкоди, що сьогодні значно утруднює проведення її цілісного мистецтвознавчого аналізу.

Галицькі цехові майстри дотримувались давньоруських ремісничих навичок у зброярстві. Тут з кін. XIV ст. з'являється вогнепальна зброя, що стрімко поширюється по всій Русі. У Європі географічні відкриття кін. XV — поч. XVII ст. сприяли швидкому збагаченню ринку, внаслідок чого у зброярстві виникають нові великі підприємства з розподілом ручної праці, де працюють спеціалісти виключно з клинками або мечами, прикладами або ж стволами. Мистецтво декорування української зброї залежало від рівня заможності — замовника, та відповідності модним тенденціям часу.

1. Балагурі Е.А. Закарпаття — земля слов'янська: з історії слов'янських племен / Е.А. Балагурі, С.І. Пеняк. — Ужгород: Карпати, 1976. — 160 с.
2. Бандрівський М.С. Сварожі лики: археологічно-релігієзнавчі нариси з історії Західної України / М.С. Бандрівський. — Львів: Логос, 1992. — 104 с. : іл.
3. Давня історія України: в 2 кн. / за ред. П. Толочко, Д. Козак, С. Крижицький та ін. — К.: Либідь, 1995. — Т. 1. — 240 с. : іл.
4. Давня історія України: в 2 кн. / за ред. П. Толочко, Д. Козак, С. Крижицький та ін. — К.: Либідь, 1995. — Т. 2. — 224 с. : іл.
5. Дядюх-Богатько Н. Наше зброярство як мистецьке явище / Наталя Дядюх-Богатько // Арттаня. — К., 1999. — № 5. — С. 60—61.
6. Дядюх-Богатько Н. Українські клейноди (мистецтвознавчий аспект) // Народознавчі зошити. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. — № 1—2. — С. 94—97.
7. Жолтовський П.М. Художній метал: історичний нарис / П.М. Жолтовський. — К.: Мистецтво, 1972. — 114 с. : іл.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнаткевича.

- тевич, З. Стефанів; упоряд. Б.З. Якимович; 4-те вид., змін і доп. — Львів: Світ, 1992. — 712 с.
9. Історія українського війська / під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнаткевича. — Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. — 834 с. : іл.
10. Історія українського мистецтва: в 6 т. / гол. ред. М.П. Бажан. — К.: Жовтень. — Т. 1: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі, 1966. — 456 с.
11. Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие: История развития со времен возникновения до середины XX в. / Владимир Еронимович Маркевич. — СПб.: Полигон, 1997. — 580 с. : ил.
12. Мінжулин О. Реставрація творів з металу / Олександр Мінжулин. — К.: Спалах, 1998. — 232 с. : іл. — (Підруч. для студентів вищ. худ. навч. закл.).
13. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / Михайло Фіголь. — К.: Мистецтво, 1997. — 224 с.
14. Шовкопляс Г.М. Мандрівка в глибину віків / Г.М. Шовкопляс, І.Г. Шовкопляс. — К.: Радянська школа, 1968. — 176 с.
15. Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич; репринтне відтворення видання 1899 року. — Верховина: Гуцульщина, 1997. — 352 с. : іл.
16. Kobielski S. Polska broń. Broń palna / Stanislaw Kobielski. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1975. — 202 s.
17. Loziński W. Złotnictwo Lwowskie / W. Loziński. Biblioteka lwowska. — Т. XV—XVII. — Lwów, 1911—1912. — 264 s.

Natalia Dyadyukh-Bohatko

THE SOURCES OF UKRAINIAN WEAPON ARTISTRY: PARALLELS IN ART STUDIES

Ornamentation of weapon is a component of Ukrainian decorative applied art. In the article have been considered some historical and cultural points of craftsmen's creativeness. Artistic peculiarities of decorativeness have been presented.

Keywords: weapon, art, decoration, artistic expression, ornament, form.

Наталя Дядюх-Богатько

ИСТОКИ УКРАИНСКОГО ОРУЖЕЙНОГО ДЕЛА: ИСКУССТВОВЕДЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Украшение оружия является составляющей украинского декоративно-прикладного искусства. Исследованы исторические и культурные аспекты его декорирования. Рассмотрены художественные особенности творческой деятельности.

Ключевые слова: оружие, искусство, декорирование, художественные особенности, орнамент, форма.